

Din Maneviyat Tartışmaları Açısından Hilmi Ziya lken'in 'Anadolu Tarihinde Dini Ruhiyat Müşahedeleri' İsimli Makalesinin Değerlendirilmesi

Doç. Dr. Beyazıt Yaşar SEYHAN

OKU Divinity Fac. Psychology of Religion, Osmaniye, TR.

ORCID: 0000-0001-7404-3976.Mail: beyazit.seyhan1@gmail.com

Özet¹

Türkiye'de din psikolojisi tarihinin ilk öncü eserleri arasında gösterilenlerden biri "Anadolu Tarihinde Dinî Ruhiyat Müşahedeleri" adlı makaledir. "Anadolu Tarihinde Dini Ruhiyat Müşahedeleri" adlı makale, Hilmi Ziya ÜLKEN tarafından 1 Haziran 1924 (Hicri-1340) tarihinde Mihrap Dergisinin 13-14. sayısında yayınlanmıştır. Bu çalışmadaki yorumlar, makalenin hem Osmanlıca nüshası hem günümüz çevirisi üzerinden din psikolojisinin güncel konuları dikkate alınarak oluşturulmuştur. Bu alışma ile Osmanlıca olan bu makalenin aradan yaklaşık yüzyıl geçmesinden dolayı ne anlatmak istediğinin güncel yorumu yapılmış ve günümüze bakan yönü ele alınmıştır. lken bu makalesinde iki mistik tarihsel figürün hem hayatını hem yaşadıkları bazı mistik tecrübeleri tarihi kaynaklar ile sunarak incelemeye çalışmıştır. lken'in bu makalesi ile Anadolu kültüründe mistik yaşantının önemi tarihsel süreç içinde devam ettiği anlaşılmaktadır. Makaleden anlaşılmaktadır ki, Anadolu insanı metafizik ve tasavvufi/mistik ögelere değer vermiştir. lken, Anadolu'daki mistik yaşantının aslında Budist kültüründen çok şaman kültürüne dayandığını ve bunun Osmanlı döneminde de devam ettiğini göstermeye çalışmaktadır. Yüzyıl önce lken tarafından anlatılan bu olaylar günümüz din psikolojisinde anlam ve maneviyat arayışının evrensel olduğunu hatırlatmaktadır. Öte yandan Batıda, maneviyat arayışı içinde olan bazı bireylerin belli bir dinî

¹ Bu makale ECLSS 2023 Antalya Sempozyumunda sunulan bildiriden genişletilmiş olarak yazılmıştır.

gelenek içinde kendilerinin yer olmadığını söylemesi din psikolojisinin adının maneviyat psikolojisi diye değiştirilmesi tartışmalarına yol açmıştır. Fakat Ülken'in Anadolu'daki maneviyat arayışının dinî geleneklerden bağımsız olmadan –ara sıra Şaman kültürünü yansıtan- metafizik ve tasavvufi/mistik yaşantının eskiden beri var ola geldiğini göstermeye çalışması, Batıdaki aksine, Anadolu'daki maneviyat arayışının dinden bağımsız veya dine karşıt olmadığını göstermektedir. Sonuç olarak, Batıdaki din psikolojisi tartışmaları incelenirken, Batıdaki gelişmeleri aynen taklit etmek yerine, din psikolojisinin evrenselliğine dikkat ederek, Anadolu kültüründeki geçmiş eserlerden ve tarihi figürlerden daha fazla istifade edilmelidir. Ülken'in bu makalesi bu konuda yardımcı olabilecek eserlerden biridir.

Anahtar Kelimeler: Hilmi Ziya Ülken, Dinî Ruhiyat, Mistisizm, Anlam Arayışı, Maneviyat.

Evaluation of Hilmi Ziya Ülken's Article Named "Religious Spiritual Observations in Anatolian History" in Terms of Religion and Spiritual Discussions

Abstract

One of the pioneering works in the history of religious psychology in Turkey is the article titled "Observations of Religious Psychology in Anatolian History." This article was published on June 1, 1924 (Hijri-1340) in the 13th-14th issue of the Mihrap Magazine and was written by Hilmi Ziya ULKEN. The presentations in this work were created, taking into account current topics in the psychology of religion, based on both the Ottoman Turkish original and the contemporary translation of the article. With this study, a contemporary interpretation of this century-old Ottoman Turkish article was made to understand its intended message, and its relevance to the present day was addressed. In this article, Ulken examines the lives and some mystical experiences of two historical mystical figures by presenting historical sources. It becomes apparent from Ulken's article that the importance of mystical experiences in Anatolian culture has continued throughout its historical process. The Anatolian people have placed value on metaphysical and Sufi/mystical elements. Ulken attempts to demonstrate that the mystical experiences in Anatolia are rooted more in Shaman culture than Buddhist culture and that this tradition continued during the Ottoman era. What Ulken described a century ago in this article reminds us that the quest for meaning and spirituality in contemporary psychology of religion is universal. On the other hand, in the West, some individuals searching for spirituality have stated that they do not belong to any particular religious tradition, leading to debates about changing the name of psychology of religion to "spiritual psychology." However, Ulken's attempt to show that the quest for spirituality in Anatolia, although occasionally reflecting Shaman culture, is not independent of religious traditions, demonstrates that spirituality in Anatolia is not divorced from religion, in contrast to the West. In conclusion, when examining debates in Western psychology of religion, it is important to focus on the universality of the field and make better use of past works and historical

figures in Anatolian culture, rather than simply imitating Western developments. This article by Ülken is one of the Works that can help in in this regard.

Key Words: Hilmi Ziya Ülken, Religious Spirituality, Mysticism, Search for Meaning, Spirituality.

Giriş

Türkiye’de din psikolojisinin öncü ya da müjdeleyici eserlerinden olan “Anadolu Tarihinde Dinî Ruhiyat Müşahedeleri” eseri Hilmi Ziya Ülken tarafından, 1 Haziran 1924 (Hicri-1340) tarihinde Mihrap Dergisinin 13-14. sayısında yayınlanmış Osmanlıca bir makaledir. Bu eser günümüz din psikolojisinin dindarlık ve maneviyat konuları ile yakından ilgilidir. Ülken, bu makalesinde Anadolu’da yaşamış iki mistik tarihsel figürün hem hayatını hem yaşadıkları bazı mistik tecrübeleri tarihi kaynaklar ile sunarak incelemiş ve çeşitli yorumlar yapmıştır. Ülken’in bu makalesi göstermektedir ki, koyu dinî yaşantı içinde olmasa bile Anadolu kültüründe mistik yaşantı önem arz etmekte olup tarihsel süreç içinde devam edegelmiştir. Bu mistik yaşantı günümüz din psikolojisinde maneviyat arayışını çağrıştırmaktadır. Batıda kilise gibi bir dinî kuruma bağlı olmadan manevî yaşantı içinde olanlar üzerinde çeşitli çalışmalar yapılmaktadır. Bu çalışmalardan bazılarında dindarlık, bireylerin uzak durduğu konulardandır. Çünkü son zamanlarda Batıda belli bir dinî gelenek içinde olmayan bu bireyler belli bir mistik ya da manevî yaşantı arayışı içinde olabilir ama dindar değildirler. Bunun için maneviyat konusunun geniş bir yapıda olduğu görüldüğünden (bkz. ICF; d9301; Dinçer, 2020: 5), Batıda din psikolojisinin adının değişmesi gerektiği bile tartışılmıştır.

Aynı durumun Türkiye’deki dindarlık ve maneviyat kavramlarını da kapsadığını düşünen kimi kesimlerde maneviyat psikolojisi olarak din psikolojisinin isminin değişmesini savunanlar çıkabilir. Ancak Türkiye’deki dindarlık ve maneviyat kavramlarının sosyo psikolojik kökenlerinin Batıdaki gibi aynı kökten oluşmadığı görüldüğünde maneviyat kavramına yüklenen anlamın Batıdan farklı olduğu anlaşılabilir. Ülken’in makalesi etrafında bu konular tartışıldığında da bu durum daha iyi anlaşılır. Bu araştırmada bununla ilgili bazı durumlar gösterilmeye çalışılmaktadır.

Araştırmanın Amacı ve Problemleri

Batıda din psikolojisinin adının maneviyat psikolojisi diye değiştirilmesi gerektiğine dair tartışmalar çıkmıştır. Bu tartışmaların esas nedenin Batıda bazı bireylerin kilisenin kurumsal kimliğine bağlı olmadan farklı manevi hayat arayışında olanların sayısının her geçen gün artmasıdır. Hâlbuki dindarlık ve maneviyat din psikolojisinin en temel konularından olup maneviyat arayışı genellikle bir dinî gelenek içinde bulunur. Bunun için maneviyat dinin içinde ve kutsal alanı ile ilişki kurulduğunda ortaya çıkması beklenir. Fakat Batıdaki bazı çalışmalarda maneviyat artık din veya dindarlıktan çok daha genel ve aşkın olarak ele alınmaktadır. Aynı durumun Anadolu'daki manevî yaşantı için de geçerli olduğu ileri sürülebilir mi? Batıdaki maneviyat arayışının sosyal ve psikolojik nedenleri veya kökenlerinin Anadolu coğrafyasında yaşayan bireyler için de geçerli olduğunu iddia edilebilir mi? Ülken'in makalesinde ele alınan Anadolu'daki mistik/manevî yaşantı, Batıdaki gibi tamamen din karşıtı ve İslam dininden bağımsız olarak gelişen bir maneviyat arayışı mıdır?

Anadolu'daki manevi mistik yaşantının kurumsal bir dine tepki olarak ortaya çıkan bir manevi/mistik yaşantı olup olmadığı bu makalede incelenmesi gereken amaçlardandır. Eğer Anadolu'daki manevi/mistik yaşantının kökeninin Batıdakinden farklı olduğu ortaya çıkarsa, din psikolojisinin Batıdaki gibi isminin maneviyat psikolojisi olarak değiştirilmesi tartışmalarının Türkiye'de de aynen devam ettirilmesinin tutarlı gözükmediği anlaşılacaktır. Ülken'in makalesinde tarihi veriler ile ileri sürdüğü fikirler incelendiğinde Batının mistik/ maneviyat arayışı ile Anadolu'daki mistik manevi hayatın kökenlerinin aynı olmadığı görülecektir. İşte bu makale bu soruların cevaplarını aramayı amaçlamaktadır.

Yukarıda açıklanan amaçlar ve problemler çerçevesince konu incelenecek olup ilk olarak Ülken'in makalesi hakkında özet bilgiler verilecek ve makalesinde ileri sürülen fikirlere değinilecektir. Daha sonra Batıdaki maneviyat tartışmaları Ülken'in makalesi etrafında incelenecek ve belli bir sonuca gitmeye çalışılacaktır.

1. Ülken'in "Anadolu Tarihinde Dinî Ruhیات Müşahedeleri" Makalesinin Genel Çerçevesi ve Özeti:

Osmanlı ve Cumhuriyet döneminin önemli bilim insanları arasında olan Ülken², Osmanlıca yazdığı bu makalesinde ana problemi “Anadolu’nun kültürel, dinî ve mistik tarihi çerçevesince insan bir olaya odaklandığı zaman nasıl bir psikolojik değişime uğrayabiliyor ve hayvandan farklı olarak mistik değişimlere maruz kaldığında aşırı odaklanma ile olağanüstü davranışlar nasıl gösteriyor?” olarak belirlemiştir. Bu ana problemin aslında o dönemin psikologlarınca işlenmiş bir konu olduğu anlaşılmaktadır. Ülken, Anadolu’da yaşamış iki mistik karakter üzerinden çeşitli açıklamalar yaparak sinestezik haller yaşamanın insan türüne ait bir olgu olduğunu söylemeye çalışır (Ülken, 1924: 434). Sinestezik haller eş duyum ya da duyum ikiliği anlamlarına da gelmekle beraber asıl anlamı bir duyu organına uygulanan uyarıcının başka duyu organlarını da uyarmasıdır (Selçuk, 2009: 650). Mesela, işitilen bazı sesler ayrıca renk olarak da algılanabilir ve farklı tonlardaki sesler farklı renkler olarak algılanabilir. Epilepsi nöbetleri sırasında ya da halüsinasyon görme durumunda da ortaya çıkabilir (Selçuk, 2009: 651).

Ülken’e göre sinestezik hallerin, insandan başka hiçbir zi-ruhta bulunmayışı bu ciheti teyit eder ve uzvi veraset ile hayvanlarda cümle-i asabiye (yani sinir sistemi) hastalıkları denilen hastalık çeşitleri şimdiye kadar ortaya çıkmamıştır (Ülken, 1924: 434). Ülken bu görüşünü sadece kendi fikri gibi sunmaz aynı zamanda dönemin ünlü psikoloğu James’tan da alıntı yaparak desteklemeye çalışır. James’ın (1902: 21) “en sıradan dini haller kendini en parlak ve en belirgin şekilde kendini nevrotik durumlarda gösterir” şeklindeki meşhur görüşünü alarak kendi görüşüne delil olarak sunar. Ülken James’a ek olarak Durkheim’in öğrencileri olarak bilinen Hubert ve Mauss’un “Melangas d’Histoire des Riliquire” kitabından alıntı yapar (Ülken, 1924: 434). Hubert ve Mauss’a göre Avustralya kabileleri üzerinde yaptığı araştırmalarla ilkel toplumlarda “sihir” gibi olağanüstü olayların vecd halinin ortaya çıktığı bir sahadır. Sihirbaz, ağzından köpükler gelen, gözünün önünden hayaletler geçen, dimağı bir girdap içinde dönen isterik (aşırı duygusal-duygu kontrolü zor olan) bir adamdır. Hubert’e göre, sihrî kudret nadiren mevrustur yani ileri kuşaklara kalıtımsal

---

² 1901 yılında İstanbul’da doğmuş olup babası kimyager Mehmet Ziya, annesi Müşfike Hanım’dır. Orta öğrenimini İstanbul Sultanisinde (İstanbul Erkek Lisesi) tamamladı. 1921’de Mülkiye’den mezun oldu. Çeşitli şehirlerde öğretmenlik ve memurluk yaptı. 1933’te yeni kurulan İstanbul Üniversitesi’ne Türk medeniyeti doçentliğine tayin edildi; ardından araştırma yapmak üzere Berlin’e gönderildi. Döndüğünde üniversitede Türk tefekkür tarihi, mantık, değerler teorisi, İslâm felsefesi, ahlâk, sistematik felsefe ve sosyoloji okuttu. 1941’de profesörlüğe yükseltildi. 1949’da Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi’ne geçti; bu fakültede emekli oluncaya kadar mantık ve sistematik felsefe kürsüsünde ders verdi. 1957’de kendisine ordinaryüs profesörlük unvanı verildi. 1968’de açılan Ankara Üniversitesi Eğitim Fakültesi’nde eğitim ve ilim felsefesi okuttu. 1971’de yaş haddinden emekli oldu, ancak İlahiyat Fakültesi’ndeki görevini 1973 yılına kadar sürdürdü. 5 Haziran 1974’te İstanbul’da vefat etti (Sanay, 2012: 291-293).

olarak nadiren geçer. Genellikle, “menasık-ritüeller-dinî ayinler” ile iştilgal eden birinin kazandığı bir (i’tiyattır) yatkinlıktır (Ülken, 1924: 434-436).

Ülken (1924), makalesinde “nevroz” veya “nevropat” diye adlandırdığı psikolojik durumu ilkel kabilelerdeki büyücülerin yaşadığı halleri anlatarak izah etmeye çalışır. Buna göre büyücü normal bir insan iken bir sebepten dolayı, insanlardan uzak bir yerde mağarada veya dağda insanlardan tecrit edilmiş bir şekil sadece ritüeller ile münzevi bir yaşama girerek dünyevi yaşamdan soyutlanır. Zaman içerisinde yaşadığı mahal, etrafındaki mukaddes bir eşya ve bir yer veya eski bir mezarlık büyücü ile beraber bütün bu kutsal sayılan şeyler bir “kül” olarak bütünleşir. Böylece büyücü ya da o mistik insan farklı bir psikolojiye girer. Kişinin bu durumunu gören diğer insanlar onların bu hallerine hayranlıkla takip eder çünkü o mistik kişide olağanüstülükler vardır. Bu durumda yeni kişilik kazanan kişide keramet ya da mucizevi insanüstü davranışlar sergileyeme çıkar. Yaptığı tüm davranışları maneviyat adına yapan mistik şahıs etrafına topladığı insanlarla yeri gelir savaş ya da düşmanlıklara sebebiyet de verebilir. Herhangi bir dinî gelenek içerisinde olmasına da gerek olmayan bu mistik yaşantı bazen dinî kurallardan da bağımsızdır. Bunun için Ülken’e göre mistik şahısların haram-helal gibi dinî kurallara riayet etmemesi normaldir. Çünkü Ülken (1924: 437), “sihirbaz (ya da mistik kişi) iptidai insanlar içerisinde esasen cümle-i asabiyesi (tüm sinir sistemi) bozuk olan bir kimsedir” der. Ülken bunu “nevroz” ya da “nevropat” olarak adlandırır. Bu elde ettiği istidat-yenetek dinî yaşantının sırlı bir şekilde oluşmasına sebep vermiştir. Ülken, bu mistik olayları sadece ilkel kabilelerde yaşanan bir olay olarak görmez. Modern toplumlarda bile görülebilir. James’in “dini tecrübe” deki misallerini genelleştirdiğimizde benzer durumlar Hallac’tan başlayarak Cüneyd-i Bağdadi’ye kadar, birçok mutasavvıfta da görüleceğini dile getirir Ülken (1924: 436-437).

Yukarıdaki açıklamalardan sonra Anadolu tarihinde bu mistik yaşantıya örnek teşkil edecek iki tarihî figürü tarihî vesikalarla izah etmeye çalışır. Bunlardan biri “Barak Baba” ve diğeri ise “Geyikli Baba” dır. Ülken (1924: 441) der ki, “(**Barak**³), eski Türkmenlerin, Şamanlarını göğe ulaştırmaya mahsus muhayyel kanatlı bir beygirin ismi idi”. Hem Geyikli Baba hem de Barak Baba hakkında dinî kurallara ve yaşantıya hassas riayetinin olmadığına dair tarihî belgeler gösteren Ülken, bu iki şahsiyetten de olağanüstü olayların çıktığını vurgular. Bu iki mistik şahsiyetin

---

³ Barak kelimesi, miraçla ilgili bazı hadislerde geçen ve Türk-İslam edebiyatında üzerinde çokça durulan “BURAK” kelimesi ile yakından benzemektedir.

yaşadığı hallerin ilkel toplumlardaki sihirbaz ya da büyücülerin yaşadıklarına benzediğini göstermeye çalışır. Ancak Ülken (1924: 441-443), bu iki mistik insanı Anadolu kültürü içinde yetiştiği için Uzakdoğu dinlerinin mistik yaşantısından ziyade eski Türk mistik yaşantısı olan Şamanizm'e dayandığını söyler. Ülken'e göre birçok mistik, sihirbaz, büyücü, keşiş veya derviş gibi Barak Baba ve Geyikli Baba birer nevropat figürlerdir. Hatta Ülken, bu iki tarihî şahsiyetin nasıl bir ruh hali yaşadıklarını anlattıktan sonra şu cümleyi kurar: “İşte eski sihirbazın ve yeni nevropatının teşekkülü” der (Ülken, 1924: 448). Yani eski ilkel kabilelerdeki sihirbazların, büyücülerin yaşadığı vecd ve mistik hayatın günümüz Anadolu'da halen yaşandığını vurgulamaya çalışır.

2. Batıda ve Anadolu'da Dindarlık ve Maneviyat Arayışı:

Din psikolojisinin temel araştırma konusunu oluşturan dindarlık ve din hakkında olağanüstülük, kutsallık, ritüel, tecrübî yaşantı, sosyallik, kurumsallık, ahlakilik vb. gibi kavramlarla uzun yıllar boyunca tanımlamalar ve araştırmalar yapılmıştır (Brent, 2013). Özellikle Tanrı ve insan arasındaki ilişki din psikologlarının en sevdiği konulardandır. Fakat son zamanlarda bilhassa Batıda dindarlık kavramına yüklenen anlam değişmektedir. Bunu günümüzdeki birçok Batı kökenli din psikologlarının eserlerinde görebiliriz. Şu an, Batıda insanlar dindarlık kavramına farklı anlamlar yüklemektedirler (Pargament vd. 1995; Zinnbauer, 1997).

Peki, Batı insanı, dine ve dindarlığa nasıl farklı bir anlam yüklemektedir? Batı insanı tarafından dindarlık kavramına yüklenen anlamların ortak noktası “spirituality-maneviyattır”. Bunun nedeni olarak Batıdaki bilim dünyasında “üzerinde mutabık kalınan tek kesin bir tanımlanamayan” (Salsman ve diğ., 2005) maneviyat kavramının din psikolojisine baskın bir şekilde girmesidir diyebiliriz. Çünkü maneviyatı din ile iç içe ilişkili bir kavram, yön, durum olarak (Schlehofer ve diğ., 2008) tanımlayanlar olduğu gibi, dinden daha bağımsız ve genel olarak, insanların daha güçlü ve büyük bir şeye bağlılık duygusu ile tecrübe ettiği öznel deneyim, gelişim, dönüşüm olarak tanımlayanlar da vardır (Saroglou ve ark., 2008; akt. Türk ve Bilici, 2021: 23). Hatta bazı çalışmalarda, bireyler kendilerini “manevi ancak dindar değil” şeklinde tanımlamaktadır ve maneviyatı dini reddetme aracı olarak kullananlar olmuştur (Emmons ve Paloutzian, 2003; Hill ve diğ., 2000; Hood, 2003; Shafranske, 2002).

Batıda “spirituality-maneviyat” kavramına yüklenen anlam eğer dindarlıktan daha genel, evrensel ve hatta bağımsız olduğu kabul edilirse din psikolojisi maneviyat kavramının bir alt alanı gibi

görülebilmek (Pargament, 1999). O zaman din psikolojisi dinî gelenek içinde olmayan ama maneviyat arayışı ve tecrübesi içinde olan bireyi incelemeyi merkezi konuma aldığı anda adının “din psikolojisi” yerine “maneviyat psikolojisi” olması gerekmez mi? Öte yandan maneviyat kavramına yüklenen anlam dindarlığın özünü oluşturan “kutsal ile bağ kurmak” olarak kabul edilirse, din psikolojisinin temel araştırma görevlerinden birini oluşturmaz mı? Yani “spirituality-maneviyat”, din psikolojisinin içerisinde yer alan bir araştırma konusu haline gelmez mi? Bu durumda din psikolojisi dindar bireyi inceleme görevine ek olarak dindar olmasa bile maneviyatının yüksek olduğunu dile getiren ama herhangi bir dinî gelenek içinde hayatını devam ettirmeyen bireyleri de artık incelemek zorundadır. ICF’ye⁴ göre maneviyat, kurumsallaşmış din dışındaki ruhani etkinlik veya olaylara katılımdır. Seyyar’a göre de Batı tarzı bir bakışta maneviyatta mutlak anlamda dini bir unsurun bulunması gerekmemektedir (2010: 32). Batı din psikologları bu duruma kafa yormuşlardır. Hatta Batıda din psikolojisinin isminin maneviyat psikolojisi olarak değişmesi gerekip gerekmediği bile tartışma konusu olmuştur⁵.

Din psikolojisinin adının değişmesine kadar giden bu durum aslında Batıda bazı dindarlık çalışmalarında bireylerin din ve dindarlığa bakış algılarının çok çeşitli olmasındandır. Batıda din ve maneviyat ilişkisine yönelik yapılan çalışmalarda insanları birkaç kategoriye ayırdıkları görülmüştür. Mesela, Batılı insanlardan bazıları kendilerini hem dindar ve hem maneviyatı güçlü olarak görürken, bazıları ise kurumsal dindarlığı kabul etmeyip kendinde maneviyatın güçlü olduğunu iddia eder. Elbette hem maneviyata hem de dindarlığa mesafeli olanlar da vardır (Bussing, Ostermann ve Matthiessen, 2005). Fakat dikkat çekmek istediğimiz nokta şudur: Batıdaki bazı bireyler kendilerini herhangi bir dinî gelenek içerisinde kabul etmeyip maneviyat arayışı içinde olan veya maneviyatı güçlü olan birey diye algılamaktadırlar. Bu durumu Fowler (1995), iman ile inanç arasında fark olduğunu gösterirken de altını çizmektedir. Fowler’a (1995: 10) göre günümüzde herhangi bir geçerli dinî gelenek içine girmediğini söyleyen pek çok kişide inanç oluşturma ve sürdürme mücadelesi vardır. Bu durum Batı kültüründeki kilise otoritesine bir başkaldırıdır. Herhangi bir kilisenin otoritesine girmeden kendine göre bir maneviyat içinde arayış ve hayatı anlamlandırma içinde olan bireylerin gözle görülür şekilde ortaya çıkması, Batıda din

---

⁴ Dünya Sağlık Örgütü’nün koordine ettiği Dünya Sağlık Asamblesi, ICF kavramını işlevsellik, Yeti yitimi ve Sağlığın uluslararası sınıflandırılması olarak tanımlar.

⁵ 1999’da Pargament tarafından Din Psikolojisi Derneğinin yıllık toplantısında sunulan toplantıdaki tartışmanın bu olduğu anlaşılmaktadır.

psikolojisinin adının maneviyat psikolojisi olarak değiştirilmesini tartışmaya sokacak kadar kendini hissettirmektedir (bkz. Pargament, 1999).

Batıdaki benzer durumun Anadolu'da olduğunu iddia edebilir miyiz? Batıdaki gibi Anadolu'daki bireyler kendi dinlerinden bağımsız ve dinlerine karşıt bir şekilde bir maneviyat arayışına girdiğini söylemek kolay değildir. Çünkü İslam dininde kilise gibi ruhbanlığı temsil eden bir kurum yoktur. Böyle bir kurumun olmayışı İslam dininin kurumsal değil daha bireysel yaşanmasını sağlar. İslam'da kimse kimseyi aforoz etme yetkisine sahip olmadığı gibi dinin yaşanması için bir resmi-dinî otoriteye bağlı olma zorunluluğu da yoktur. Bundan dolayı mistik bir arayış Anadolu'da halen kendini göstermektedir ve bu manevi yaşantı İslam karşıtı olarak kendini tanımlamaz. Anadolu'daki mistik hayatı arayış genellikle halen tasavvufi gelenek içinde devam etmektedir. Bu maneviyat arayışında olan bireyler mistik hayatı genellikle tekke ya da belli tarikatlar etrafında yaşarlar. Bu mistik hayatı sürdüren bireylerin de din karşıtı olduğunu söylemek kolay değildir. Anadolu'daki maneviyat arayışı Batıdaki gibi dinin kurumsal kimliğine başkaldırmış bir maneviyat değildir. Tam tersine, İslam dinin özünü yaşamak isteyen bireyin daha derin manevi arayış içine girmek adına tarikat veya cemaatler gibi mistik otoriter yapıya boyun eğmeyi göze alır. Osmanlı döneminde tekke medrese kavgası veya sürtüşmesi olmuştur fakat tasavvufi ekol içinde mistik hayat arayışı içinde olan bireylerin İslam dininden bağımsız bir arayış içinde olduğunu söyleyemeyiz. Ülken'in de anlattığı üzere Anadolu kültüründeki mistik yaşantı eski Şaman kültüründen izler taşısa da bu Şaman kültürü İslam dinindeki tasavvufi/mistik düşünce içinde erimiştir. Fakat Ülken'in "*İşte eski sihirbazın ve yeni nevropatinin teşekkülü*" diyerek kast ettiği ise sihirbazın yerine geçen tasavvufi/mistik kişinin yaşadığı psikolojik haller, nevrotik düşünce veya mistik davranışlar halen günümüzde de devam etmektedir. Yani Ülken'e (1924) göre, iptidaî kültürdeki sihirbaz veya büyücü artık ortadan kalksa da onun yaşadığı psikolojik hallerin benzeri Anadolu'daki tasavvufi/mistik yaşantıda halen devam etmektedir. Anadolu'daki bu yaşantı Batıdaki gibi dinin kurumsal kimliğine karşıt değildir.

Batıdaki maneviyat arayışı ile Anadolu'daki maneviyat arayışı ortaya çıkış açısından aynı değildir. Fakat manevî ya da mistik hayatın sonuçları ve tezahürleri benzer olabilir. Ülken'in Anadolu'da dinin kurumsal kimliğine karşı olmayan maneviyat arayışının eskiden beri günümüze kadar sonuçlarının ya da tezahürlerinin aynı olduğunu söylemesi Batıdaki gibi din karşıtı bir maneviyat arayışının olmadığını da delili olarak kabul edilebilir. Batıda din psikolojisinin adının maneviyat psikolojisi olarak değiştirilip değiştirilmemesi bile tartışılmışken Türkiye'de bu gibi tartışmaların

olmamasının nedeni Anadolu insanların eskiden beri gelen tasavvufi geleneğin içinde maneviyat arayışlarını anlamlandırmalarıdır. Çünkü İslam'da manevi yaşantının özünü ya da merkezini tasavvuf kültürünün oluşturduğu kabul edilir. Ülken'in (1924) Barak Baba ve Geyikli Baba tarihî figürleri üzerinde yaptığı yorumlar dikkate alınır, Anadolu'da İslam dinin kurallarına tam riayet edilmese de manevî-mistik yaşantı Batıdaki gibi din karşıtı olarak kendini göstermez.

3. Türkiye'de Maneviyat Kavramı Hümanist Kavram kadar Genel Kullanılır mı?

Bu başlık altında maneviyat kavramının Türkiye'de Batıdaki gibi çok genel ve din dışı bir manevi yaşantı için kullanılmasını hümanist kavramının örnekleme üzerinden kısa bir değerlendirilmesi yapılacaktır.

İnsanı ve insan sevgisini merkeze aldığı iddia edilen Hümanizm kavramı Batıdaki çıkış kökenleri bilinmeden kullanılınca Türkiye'de yanlış kullanıldığı anlaşılmaktadır. Yaratılanı severiz yaratandan ötürü diyen Yunus Emre ile “gel gel ne olursan ol yine gel diyen” Mevlana gibi Anadolu sufilerinin aslında hümanist olduğunu iddia edenler olmuştur (bkz. Eyüpoğlu, 1972). Hâlbuki hümanizm; akıllı insan varlığını tek ve en yüksek değer kaynağı görmektedir. Hümanizm bireyin yaratıcı ve ahlaki gelişiminin, doğüstü alana hiç başvurmadan, doğal yoldan gerçekleşebileceğini belirterek insanlık sevgisini en yüce amaç ve olgunluk sayan, insan özgür ve etkinliğini ön plana çıkaran ve özünde ateizmi barındıran felsefi bir ekoldür (Komisyon, 1974, 388; Cevizci, 1999, 431–432).

Hümanizm kavramı özellikle Cumhuriyet döneminden sonra insanı merkeze alan insancıl, sevgi odaklı mistik bir dünya görüşünün adı olarak Türkiye'de izah edilmeye başlanmıştır. Hatta Yunus Emre ve Mevlana gibi Anadolu kültürünün sufi şair ve ediplerini sevgi ve insan merkezli oldukları için hümanizm kavramıyla özdeşleştirmeye çalışılmıştır. Hümanizm kavramı Türkiye'de o kadar yaygınlaşmaya başladı ki Yunus Emre gibi şairlerin yıldız tekrar parlatılmaya başlanmıştır. Dayanç'a (2018:1) göre Yunus Emre'nin altı yüz yıllık bir zaman sonra Anadolu'da aydın kesimin hemen hiç ilgisini çekmezken yirminci yüzyılın başında birden bire değer kazanması ilginçtir. Yunus Emre, Mevlana gibi sūfî şairlerin yeniden hatırlanmasında aslına bakılmadan keyfi bir şekilde kullanımındır. Elbette sadece hümanizm değil aynı zaman da Batı kökenli kavramların Türkiye'de incelenmeksizin bir anda popüler olması söz konusudur. Yunus Emre'yi hümanist ilan etme durumu aynı zaman da Mevlana için hatta Hacı Bektaşî Veli için de geçerli durumdur.

Ocak'ın (1990) Mevlana ve Yunus Emre'nin hümanist olamayacağını dile getirirken Batıda hümanizm kavramının hangi temelden ve kökenden geldiğini çok iyi bilmesidir diyebiliriz.

İşte hümanizm kavramı Anadolu'ya geldiğinde Batıdaki kullanım amacından farklı bir anlam ile kullanılmış ve bu hatanın düzeltilmesi için bilim dünyasında çeşitli gayretler ortaya çıkmıştır. Benzer durumu maneviyat kavramı açısından da düşünebiliriz. Batıda kilise karşıtı olarak gelişen söz konusu maneviyat kavramının kökenlerinin bile hümanist felsefi anlayışa dayanabileceği gözden kaçırılmaması gerekir. Hümanist düşünce akımı Batıda Rönesans ve aydınlanma felsefesinin temelini oluşturur (Çiğdem, 2015). “Her şey insan için olmalıdır” düşüncesi ile başlayan hümanizm anlayışı Kilise ve onun otoritesine bir başkaldırı sayılır. İlkçağ filozoflarının düşüncelerinden etkilenen hümanistler din merkezli dünya görüşü yerine insanın aklını ve düşüncesini öne çıkaran bir düşünce ileri sürmüşlerdir (Çüçen, 2006: 25-26). Batıdaki maneviyat arayışı da kiliseye ve onun otoritesine itiraz olduğundan Anadolu'daki manevi yaşantı ile aynı olması beklenemez. Zaten Ülken'in (1924) makalesinde de izah edildiği üzere Anadolu'daki mistik/manevi yaşantı dini yaşantıya karşıt değildir. Belki dinin bazı ritüellerine aykırı davranışlar ortaya çıksa da din karşıtı değildir. Bunun için Batıdan gelen böyle kavramların kullanımında Anadolu kültürü ile kavram karmaşasına yol açılmaması gerekir. Dahası din psikolojisi sadece Batı kaynaklı veriler ile bilim üretmek yerine farklı dinî kültür ve coğrafyada din ve maneviyat ile çeşitli araştırmalar yapması evrensellik adına önemli gelişme olacaktır (Seyhan, 2021: 535).

Sonuç

Ülken (1924) tarafından yazılan “Anadolu Tarihinde Dini Ruhîyat Müşahedeleri” adlı makale üzerinden din psikolojisinin güncel konuları dikkate alınarak bazı değerlendirmelerde bulunulmuştur. Bu makale, yaklaşık yüz yıl önce yazılmış olsa da, günümüzün din, dindarlık ve maneviyat tartışmaları ile yakından ilgilidir. Ülken, bu makalesinde Anadolu'da yaşamış iki mistik tarihsel figürün hem hayatını hem yaşadıkları bazı mistik tecrübeleri tarihi kaynaklar ile sunarak incelemiş ve çeşitli yorumlar yapmıştır. Ülken'e (1924) göre eksiksiz bir dinî yaşantı içinde olmasa bile Anadolu kültüründe mistik yaşantı halen önem arz etmektedir. İşte bu mistik yaşantı günümüz din psikolojisinde maneviyat arayışını çağrıştırmaktadır.

Ülken'in makalesinin ana problemi "Anadolu'nun kültürel, dinî ve mistik tarihi çerçevesince insan metafizik bir duruma odaklandığı zaman nasıl bir psikolojik değişime uğrayabiliyor ve ruhî değişimlere maruz kaldığında aşırı odaklanma ile olağanüstü davranışlar nasıl gösteriyor?" şeklinde kabul edebilebilir. Ülken bu ana problemi araştırmaya ve tartışmaya başlayınca o dönemin ünlü psikologlarından ve diğer düşünürlerinden alıntılar yaparak çeşitli açıklamalar yapmaya başlar. Özellikle James'ın "Varieties" kitabından aldığı görüşler dikkat çekicidir. Bu görüşler sonucu ulaştığı kanaat ise hayvanların aksine, insanın sinestezik haller yaşayabileceği ve mistik haller sonucu epilepsi nöbetleri ya da halüsinasyon görme durumunun oluşacağıdır. Dahası Ülken, Anadolu tarihinde bu tür mistik haller yaşayan bireylerin hep var olduğunu göstermeye çalışır. İki tarihi figür üzerinden düşüncelerini ispatlamaya girişir: Barak Baba ve Geyikli Baba. Aslında bu iki kişi de dinî bütün sayılacak kişiler olmadığını da tarihî vesikalar vardır. Ama bu iki kişi de tasavvufi/mistik yaşantı içinde bir hayat sürmüşler ve bu ikisinden bazı olağanüstü haller ortaya çıkmıştır. Ülken (1924), Anadolu'daki bu mistik yaşantının kökeninin Uzakdoğu kültüründen değil, eski Türklerin Şaman kültürünün izlerinin bazılarının İslam kültürü içinde devam edegeldiğini söylemektedir. İlkel kabilelerdeki sihirbaz ve büyücülerin ulaştığı nevroitik davranış içinde olan bu mistik bireylerin hayatları İslam kültürü içinde geçtiği için ilkel kabilelerdeki mistiklerin yaşadığı tecrübi faaliyetleri aynı değildir. Fakat yaşadıkları psikolojik hallerin sonuçları ve tezahürleri aynıdır. Ülken (1924: 448), "*İşte eski sihirbazın ve yeni nevropatinin teşekkülü*" diyerek bunu kast eder. Sihirbaz gibi aynı hayatı yaşamasalar da Anadolu'da tasavvufi/mistik kişinin yaşadığı psikolojik/mistik haller, nevroitik düşünce veya davranışlar halen günümüzde de devam etmektedir.

Bu çalışmada, Ülken'in (1924) yüzyıl öncesinde ele aldığı bu konular üzerinde -özellikle Batıda-günümüz din psikolojisindeki din ve maneviyat tartışmalarına değinilmiştir. Batıda herhangi bir kilisenin otoritesinde olmayıp "dindar değilim ama maneviyatım güçlüdür" diyen insanların sayısının her geçen gün arttığını gösteren araştırmalar olunca din psikolojisinin adının maneviyat psikolojisi olması gerektiğini savunanlar olmuştur (bkz. Pargament, 1999). Ülken'in makalesi göz önünde tutulduğunda, Batıdaki bu tartışmaların, Anadolu kültüründeki mistik manevi hayat için aynı olmayacağı kanaati oluşmuştur. Yani Anadolu'daki manevi yaşantı İslam dininden bağımsız ve ona karşıt bir şekilde oluştuğunu söylemek kolay değildir. İslam dininde kilise gibi ruhbanlığı temsil eden bir kurum yoktur (bkz. Hadid 57/27). Böyle bir yapının olmayışı İslam dininin kurumsal değil daha bireysel yaşanmasını sağlar. İslam'da kimse kimseyi afroz etme yetkisine

sahip olmadığı gibi dinin yaşanması için bir resmi-dinî otoriteye bağlı olma zorunluluğu da yoktur. Eski Türk adetlerinin veya Şaman kültürünün İslam dinin tasavvufi yorumları içinde yer alması bu esnekliğin de bir göstergesidir. Anadolu'daki maneviyat, Batıdaki gibi dinin doğrudan kimliğine başkaldırmış bir maneviyat arayışı değildir. Tam tersine, İslam dinin özünü yaşamak isteyen birey, daha derin manevi arayış içine girmek adına tarikat veya cemaatler gibi mistik otoriter yapıya boyun eğmeyi göze almaktadır.

Günümüz bazı Türk din psikologlarının -kendi Anadolu kültürlerini tam anlamı ile çözememiş olsa gerek- Batıdaki din psikolojisine maneviyat psikolojisi denilmeli mi denilmemeli mi tartışmalarına doğrudan katılmaları Batıyı aynen kopyalamaktan başka bir şey değildir. Bunun için maneviyat konusunda Türkiye'de araştırma yapacak olan din psikologlarının kendi kültürlerindeki manevi tezahürlerinin psiko-sosyal kökenlerini anlaması tavsiye edilmektedir. Ülken'in (1924) bu makalesi aslında Anadolu'daki mistik hayatın kökenine işaret ederek maneviyat konusunda araştırmalar yapacak günümüz din psikologlarına yüzyıl öncesinden yardımcı olmaktadır.

Kaynakça

- Brent, N. (2013). *Before Religion: A History of a Modern Concept*. Yale University Press.
- Bussing, A., Ostermann, T., ve Matthiessen, P. F. (2005). The Role Of Religion and Spirituality in Medical Patients: Confirmatory Results with the SpREUK Questionnaire. *Health Qual Life Outcomes* 3, 10. <https://doi.org/10.1186/1477-7525-3-10>.
- Cevizci, A. (1999). *Felsefe Sözlüğü*, İstanbul: Paradigma Yayınları.
- Çiğdem, A. (2015). *Aydınlanma Düşüncesi*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Çüçen, A. K. (2006). "Batı Aydınlanmasının Düşünsel Kökenleri ve Eleştirisi", Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü *Dergisi*, (125), s. 25-34.
- Dinçer, S. (2020). *Dünyada Ve Türkiye'de Çalışma Hayatında Maneviyat Ekseninde Dikkat-(lilik) Temelli Eğitim Modelleri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kocaeli Üniversitesi: SOSBE.
- Emmons, R. A., Paloutzian, R. F. (2003). The Psychology of Religion. *Annual Review of Psychology*, 54, 377-402.

Eyüpoğlu, S. (1972). Yunus Emre. İstanbul: Cem Yayınevi.

Fowler, W. J. (1995). Stages of Faith, the Psychology of Human Deveelopment and The Quest for Meaning, San Fraancisco: Harper Collins Publisher.

Hill, P. C., Pargament, K. I., Hood, R. W., McCullough, M. E., Swyers, J. P., Larson, D. B., Zinnbauer, B. J. (2000). Conceptualizing Religion and Spirituality: Points of Commonality, points of departure. *Journal of the Theory of Social Behavior*, 30, 51-77.

Hood, R. W. (2003). The relationship between religion and Spirituality. *Defining Religion: Investigating the Boundaries between the Sacred and Secular Religion and the Social Order*, 10, 241-265.

James, W. (1902). *The Varieties of Religious Experience*. South Australia: eBooks@Adelaide.

Komisyon, (1974). TDK Türkçe Sözlük, Ankara: Bilgi Basımevi.

Ocak, A. Y. (2012). *Türk Sufiliğine Bakışlar*, İstanbul: İletişim Yayınları.

Pargament, K. (1999). The psychology of religion and spirituality? Yes and no. *International Journal for the Psychology of Religion*, 9, 3-16.

Pargament, K., Sullivan, M. S., Balzer, W. K., Van Haitsma K. ve Raymark, P. H. (1995). The many meanings of religiousness: A polycy capturing approach. *Journal of Personality*, 63, 953-983.

Salsman, J.M., Brown, T.L.; Brechting, E.H, Carlson, C.R. (2005). The link between religion and spirituality and psychological adjustment: The mediating role of optimism and social support. *Personality and Social Psychology Bulletin*. 31 (4): 522–35.

Sanay, E. (2012). Ülken, Hilmi Ziya. Ankara: TDV Ansiklopedisi, c: 42; ss: 291-293.

Saroglou, V., Buxant, C., Tilquin, J. (2008). Positive emotions as leading to religion and spirituality. *Journal of Positive Psychology*. 3(3): 165– 73. doi:10.1080/17439760801998737.

Schlehofer M. M., Omoto A. M., Adelman J. R. (2008). How Do "Religion" and "Spirituality" Differ? Lay Definitions Among Older Adults. *Journal for the Scientific Study of Religion*. 47 (3): 411–425.

Seyhan, B.Y. (2021). 1949-1981 Yılları Arasında Din Psikolojisi Alanında Yazılan Eserleerin Doküman Analizi Nitel Bir Değerlendirme. SADAB (Sosyal Araştırmalar ve Davranış Bilimleri Dergisi, c: 7; s: 13; ss: 530-561.

Shafranske, E. P. (2002). The Necessary and Sufficient Conditions for an Applied Psychology. Psychology of Religion Newsletter, 27, 1-12.

Türk, M. E. ve Bilici, M. (2021). Çekmece İZÜ Sosyal Bilimler Dergisi, c:9, s:18, ss: 22-34.

Ülken, H. Z. (1924; H.-1340). “Anadolu Tarihinde Dinî Ruhîyat Müşahedeleri”, Mihrap Dergisi, 13-14; ss: 434-448.

Zinnbauer, B. (1997). Capturing the meanings of religiousness and spirituality: One way down from a definitional tower of Babel. Unpublished doctoral dissertation, Bowling Green State University.